

Sigida 14

Mogaw wajibiyalen don ka taa dogtoraso la banajugu minnu na

Bana minnu koflen don nin sigida in na, o banaw furake ka gelen ni dogtoro ka dema te. A caman fura ye fura kerengerennenw de ye, fura minnu te se ka soro ni duguba kotonaw te. Ni nin bana in do ye aw mine, ni aw kon na ka taa dogtoraso la, aw ka bana fura be soro jona, o de la Bamanaw ko “wuli jona ka fisa ni n sen ka di ye.” Ni aw tora so, aw ka bana be juguya ka ta a fe.

Aw ye aw janto nin na: An kumana bana minnu kan sigida towa la, o bana dow fana be se ka juguya kosebe. Aw ye **banajuguw taamasijew laje** (seben je [85](#)).

1 Sogawgonije

Fongofongolasogawgoninje ye bana basigilen ye, ani min be yelema. Bana don min yelema ka teli ka mogu sugu bee mine walima balokodese be mogu minnu na. Nka, tuma caman, a bana in be mogaw mine u san 15 ni u san 35 ce, kerengerennyenya la, mogu fanga bannenw, balokodesebagatow, sidabanabagatow, walima mogu minnu ni sogawgonijebagato be jagon kan.

I n'a fo a donnen don ko sogawgoninje be sidato caman mine (aw ye gafe je 399 laje), o la sidato bee kelen kelen ka kan ka sogawgoninje segesege ke. Sidatow be ka kan ka izoniyazidi (*isoniazide*) ta walasa ka u yere tanga sogawgoninje ma. Sogawgoninjetow fana ka kan ka sidabana segesegeli ke walasa ka u bila sidafura tali la ni a kera ko bana yera u la.

Sogawgonije be se ka furake, o bee ni a ta, a bana in be mogu caman faga. A nafa ka bon ka **sogawgonije taamasijew don** walasa ka kon a ma jona. Sogawgonije **furakeli ka kan ka damine jona ni a donna**. Taamasijew kelen doron walima caman be se ka ke mogu la.

1.1 Taamasijew minnu ka teli ka ye:

- Sogawgo, min kuntaala ka jan ni dogokun3 ye, kerengerennyenya la ni a tigi wulila ka bo sunaw la.
- Wula fe fariganni ani sufe wosili.
- Disidimi walima kodimi be se ka don a senkoru
- Fangadogoya ani dumunikebaliya.

1.2 Ni bana gɛlɛn don walima bana min menna:

- Sɔɔɔɔɔɔ, joli bɛ kɛ a tigi kari la (a ka ca a la a bɛ kɛ joli fitini de ye, nka dɔw ta bɛ caya).
- Fari jeya
- Kangoya

1.3 Denmisɛnw na:

Sɔɔɔɔɔɔ tɛ damine joona. O la, aw bɛ nin fɛn ninnu jatamine:

- Ni a fanga bɛ dɔɔɔya ka taa a fɛ.
- Ni farigan bɛ a la tuma bɛɛ.
- Ni a farikolo bɛ jeya ka bɔ.
- Ni kankɔɔla bɛ funufunu (genegenɛw) walima kuruw bɛ bɔ kɔnɔ na (p. [20](#)).

Sɔɔɔɔɔɔnɛnɛ banakise ka teli ka sɔɔɔ fɔɔɔɔɔɔ la, nka a bɛ se ka sɔɔɔ farikolo yɔɔ bɛɛ la. A bɛ se ka kanjabana lase den fitini ma (seben jɛ [185](#) lajɛ). Walasa ka a dɔn sɔɔɔɔɔɔnɛnɛ bɛ degun minnu lase golo ma (seben jɛ [212](#) lajɛ).

1.4 Ni aw sɔmina dɔɔɔn ko sɔɔɔɔɔɔnɛnɛ don:

Aw bɛ taa keneyaso dɔ la, sɔɔɔɔɔɔnɛnɛnɛ sɛgɛsɛgɛli bɛ kɛ yɔɔ min na walasa ka a dɔn ni ale don. Ni a yera ko o don, aw bɛ aw jija ka taa dɔɔɔɔɔɔso la. Dɔɔɔɔɔɔ bɛna fura 2 walima 3 di aw ma, fura minnu yamariyalen don forobacakɛda fɛ, cakɛda min sigilen don sɔɔɔɔɔɔnɛnɛnɛ kɛlɛli kama (aw bɛ se ka o cakɛda sigiyɔɔɔ jini aw ka sigida la).

- Isoniyazadi (*isoniazide*, INH) furakise (seben jɛ [360](#))
- Rifanpisini (*rifampicine*) furakise (seben jɛ [360](#))
- Pirasinamidi (*pyrazinamide*) furakise (seben jɛ [361](#))
- Etambutoli (*ethambutol*) furakise (seben jɛ [361](#))
- Siterepitomisini (*streptomycine*) pikiri (seben jɛ [361](#))

Furaw tali ni u tacogo matarafali nafa ka bon kɔsɛbɛ i n'a fɔ furasanseben ye a jɛfɔ cogomin. **Aw kana furaw tali jɔ abada hali ni aw hakili la ko aw nɔɔɔyara.** Ni aw ye a jɔ, bana bɛ kɔsɛgin ka tila ka yɛlɛma mɔɔɔ werɛw fɛ, a furakeli bɛna gɛlɛya: fura caman bɛ dese sɔɔɔɔɔɔnɛnɛnɛ min na, aw ye seben jɛ [361](#) lajɛ. Aw bɛ furaw ta don o don fo ni dɔɔɔɔɔɔ ye a fɔ ko aw ka a tali jɔ. **Bana in banni pewu, o bɛ taa kalo 6 fo san 3 ni kɔ la.**

Banabagatɔ ka kan ka dumuni dafalenw dun, farikolo balolan ni witamini caman bɛ dumuni minnu na.

Farikolo lafiyali nafa ka bon. Banabagatɔ ka kan ka baara dabila ka to so fo nɔɔɔya ka na. A man kan ka a yɛrɛ sɛgen ani ka baaraw kɛ minnu bɛna a ninakili degun. A ka kan ka a jini ka a lafiɛ ka jɛ ani ka sunɔɔɔ ka fa.

Farikolo fan tɔw ka Sɔgɔsɔgɔnije be furake i n'a fɔ fongofongola sɔgɔsɔgɔnije, nka furakeli kuntaala be se ka janya. O sɔgɔsɔgɔnije ye kannasɔgɔsɔgɔnije, kɔnɔbaralasɔgɔsɔgɔnije (aw ye ja laje gafe ne 20), wololasɔgɔsɔgɔnije, ani kolotugudasɔgɔsɔgɔnije (i n'a fɔ kunbere). Ni sɔgɔsɔgɔnije ye den mine a kɔkolo la, o ka kan ka opere walasa a kana muluku. Sɔgɔsɔgɔnije be se ka fari fan caman mine ani ka u tije.

Sɔgɔsɔgɔnije ye bana ye min yelema ka teli. A banakise be jensen fiye fe ni banabagato sɔgɔsɔgɔra. Mɔgo minnu ni banabagato be so kelen kɔnɔ, kerenkerennnya la denmisenw; bana in ka teli ka olu mine.

Kɔkololasɔgɔsɔgɔnije

1.5 Ni sɔgɔsɔgɔnijebagato be aw ka so:

- Aw be jateminɛ ke ni a ma yelema mɔgo tɔw fe.
- Ni aw be se, aw be taa ni duden bɛɛ ye dɔgɔtɔɔso la ka a segesege ni sɔgɔsɔgɔnije te u la.
- Aw be denmisenw bolo ci, bana in ma minnu mine fɔɔ.
- Aw be denmisenw balo ka ne.
- Aw be fangadɔgɔya ni sɔgɔsɔgɔnije taamasije werɛw jateminɛ dudenw na.
- Aw be duden bɛɛ pese kelen kelen kalo o kalo, kerenkerennnya la denmisenw, walasa ka aw hakililatige ko sɔgɔsɔgɔnije te mɔgɔsi la.
- Sɔgɔsɔgɔnijebagato ka kan ka dumunike a kelen na ani ka si a kelen na. A ni denmisenw man kan ka si so kelen kɔnɔ waati min a ka bana ka jugu. Ni a furakera ka ne tile dama kɔnɔ, bana in tena se ka yelema tuguni; o la banabagato be se ka dorogo mɔgɔw la. A nafa ka bon ka sɔgɔsɔgɔnijekɛɛcakɛda ka ladilikanw bato a furakɛcogo la.
- Sɔgɔsɔgɔnijebagato ka kan ka fen dɔ biri a da la ni a be sɔgɔsɔgɔ ani fana a man kan ka kari tu duguma abada.
- Ni aw sɔmina dɔɔn ko sɔgɔsɔgɔnije de be den na, walima ni a ka sɔgɔsɔgɔ daminenen ka ca ni tile 15 ye, aw be taa ni a ye dɔgɔtɔɔso la. Sɔgɔsɔgɔnije be denba min na, o ka kan ka a yere furake ka ne, o la a be se ka sin di a den ma. Ni a bɛka furake ka ne, banakisefagalanw be don sinji la ka den lakana. A ka kan ka dumunike ka ne.

Ka furakeli damine jooana ani ka a dafa, o ye bana in kunbenni feere pumanba ye.

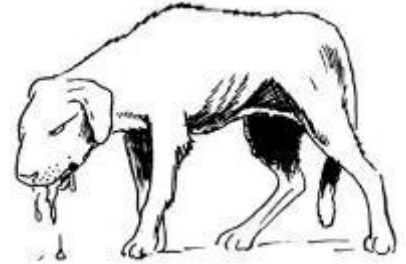
2 Fa

Fa be sɔɔɔ baganfato dɔ ka kinni de fe i n'a fɔ wuluw, jakumaw, sow, tonsow. Nka bagan werew fana be se ka a bila mɔɔɔ la.

2.1 Fa taamasijew

Bagan na:

- A kecogo be yeɛma. Tuma dɔw la, a be farinya.
- A da be kanga, a te se ka dumunike walima ka ji min.
- Tuma dɔw la, bagan yecogo be yeɛma (fato) ani a be se ka a kerefefen be kin o waati la.
- Bagan be sa tile 5 walima tile 7 kɔɔɔ.

Mɔɔɔɔɔɔba la:

- Kinda be dimi ani a be a tigi sɔɔɔ sɔɔɔ.
- A ninakili be to ka tigetige i n'a fɔ mɔɔɔ min bɔra ka kasi.
- Dumuni kununi ka gelen a bolo. A be daji bɔ kɔsebe. Minnɔɔɔ be a segen barisa jimin ma di a ye.
- Waati dɔw la a be a masumaya, waati dɔw la, a be dimi a yere ma.
- A be ke i n'a fɔ a fari fan be fagalen don.
- A laban a be to ka ja min ka jugu ani ka muluku sani a ka sa.

2.2 Ni aw sɔmina ko bagan fato de ye mɔɔɔ dɔ kin:

Aw be taa ni a tigi ye dɔɔɔɔɔɔɔ la joona walima ka fakelepikiri dɔw ke a la. Ni aw be se, aw be taa ni bagan in fana ye dɔɔɔɔɔɔɔ la walasa segesegeli dɔw ka ke a la ka a dɔn ni fa te a la.

Ni dalilu werew be aw bolo minnu be a jira ko fa be bagan na:

- Aw be bagan in siri walima ka a bila soni dɔ kɔɔɔ ka dɔɔɔkun kelen ke.
- Aw be kinda ko ni safine ni jisuma ye min be wele ko pirɔkisidi didɔɔɔzeni (*peroxyde d'hydrogène*). Aw kana joginda datugu, aw be a dayelelen to.
- Ni bagan sara sani dɔɔɔkun ka ban (walima ni a fagara, walima ni a ma sɔɔɔ ka a mine), aw be taa ni a ka mɔɔɔ kinnen ye keneyaso dɔ la ka fakelepikiri dɔw ke a la.

Fa taamasijew fɔɔw be damine tile 10 ni san 2 ce kinni kɔfe, nka a be se ka ye hali san 2 fana kɔfe nka tuma dɔw la, a taamasijew be se ka damine dɔɔɔkun 3 ni dɔɔɔkun 7 ce kinni kɔfo. Ni mɔɔɔ min bolo ma ci ka kɔn taamasijew yeli ne, fura foyi te se ka a tigi ni kisi.

2.3 A kunbencogo:

- Ni aw sɔmina dɔɔn ko fa be bagan dɔ la, aw be a faga ka a su don dingɛ kɔnɔ (walima ka a bila soni dɔ kɔnɔ dɔgɔkun kelen ɲɔgɔn).
- Aw ni bagandɔgɔɔɔw be je ka fura di wuluw ma.
- Aw be denmisenw yɔɔɔ janya baganw na, bagan minnu kecogo ma aw diya.

Aw be aw kɔlɔsi bagan na, bagan min yecogo ma aw diya.

Hali ni a tɛ kinni ke, a be se ka fa lase mɔgɔ ma, sanko ni joginda walima birintida be aw fari la.

3 Negetigebana

Negetigebana ye bana ye, min banakise be sɔɔ baganw ni adamadenw nɔɔ la. Ni o banakise donna joginda fe, a be bana in bila mɔɔ la. Jogindabaw walima ni fen nɔɔlen dɔ ye mɔɔ jogin, o be se ka ke sababu ye ka negetigebana bila a tigi la.

3.1 Joginda minnu ka teli ka negetigebana bila mɔɔ la

Baganw ka kinni fe,
kerenkerennanya la wulu, le, so
ani saw (hali ni baga te u la)

Ɔɔni walima jiriferen

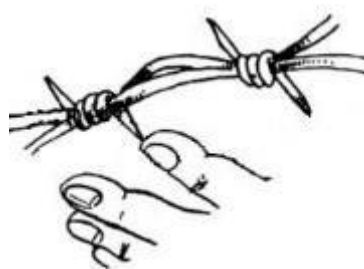
Muru, marafakise ni bese ka
tigeda

Tulo sogoli ni miseli nɔɔlen ye

Negejuru ka joginni (sanko ni zɔn be a la)

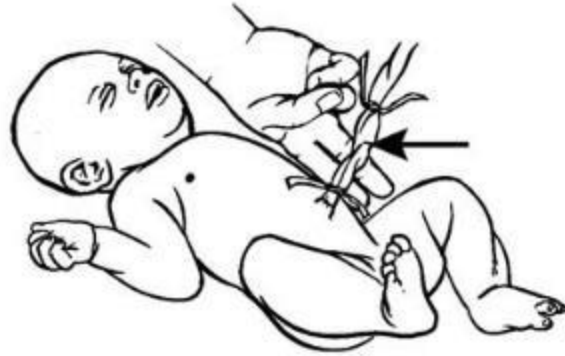
Negetigebana sɔɔsira dɔw be yen minnu ka jugu kɔsebe: barajuru tigeɔgo bange kɔfe, kɔɔtije lapininen, kolokari jugumanba, tasumajenida, operelidaw walima pikiri minnu kera ka a sɔɔ banakisefagalan ma ke bije donda la.

O de la, a nafa ka bon ka negetigebana serɔmu (SAT) ke banabagato la, min bolo ma ci.

3.2 Denyereni ka negetigebana sɔɔ sababu:

Banakisew be don bara fe ka ne ke a la, ka a sababu ke:

- Barajurutigelan banakisew fagabaliya ye (a ma tobi);
- Barajuru ma tige ka surunya den fari la (aw ye seben ne 262 laje);
- Barajuru ma fiɛe sɔɔ, a ma se ka ja;

3.3 Negetigebana taamasijew:

- Joginda juguman (joli min datugura ne da la).
- Dagalaka be ja, a te se ka yeɛ. O ko, ton, fasaw, ani fari toɔ fana beɛ be mine ka ja; o sababu ye dimi bonya kojugu ye fasaw la.
- Dumuni keli be geleya.
- Seri serili min be laban jali ma.

Ni barajuru tigera ka janya, o be negetigebana sɔɔli farati bonya kɔsebe. Nin ja in be kecogo numan jira.

Ni i magara banabagato la walima ka a bo a no na, a fasa beɛ be ja i n'a fo a be ja in na cogomin:

Mankan ni yeelenba fana be se ka jali lawuli.

Ni denyereni don, a taamasijɛe folow be ye tile 3 nan ni tile 10 nan ce bana kelen ka a mine walima tile 7 nan, denkundi don silamew fe. Ni o kera, aw be a jira a bangebaw la ko dabali ma ke a la dekundi don. Den be kasi tuma beɛ, a te se ka sin min. I be a sɔɔ barajuru joli juguyalen don, a kasa be bo. Taamasijɛe toɔ be ye leri dama walima tile dama, folow yelen kɔfe.

A nafa ka bon ka negetigebana furakeli damine kabini a taamasijɛe folow. Ni aw somina ko negetigebana be baliku la walima denyereni, sanko ni denyereni teka kasi dabila, aw be nin waleya ninnu ke:

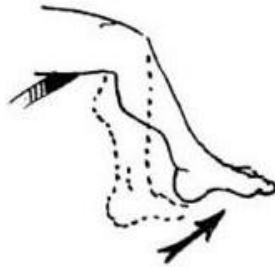
Aw be kutufitini do ku walima kalamani do don den da kɔno, ni negetigebana be a la, a be a timi sigi o kan fo a te se ka sama ka bo.

3.4 Kunbere ka dimi donni segesegeli

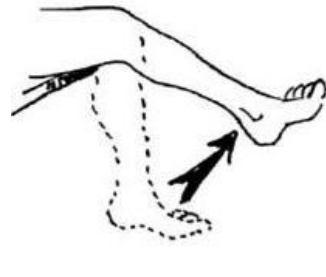
Banabagato be sigi a senw kolo fagalen (u te se ka se duguma walima u te se ka korota ka a maga fen wera la), aw be a gosi kunbere kolo kun na ni aw bolokoni kurulen ye.

Ni a sen ma seri kosebe, o be a jira ko foyi te a la.

Ni a ye a sen seri kosebe, o be se ka ke bana jugu do taamasijne ye i n'a fo negetigebana (walima kanjabana walima posonni).

Ni segesegeli nafa ka bon kosebe, kerenkerennenya la denyereniw ma.

3.5 Aw ka kan ka taabolo min ke, ni aw ye negetigebana taamasijne ye aw yere la

Negetigebana ye banajuguba ye. Kabini aw be a taamasijne folow ye, aw be taa dogotowso jnema do la teliya la. Ni o ma nogo aw ma, sani banabagato ka sa aw jena, aw be nin waleyaw ke:

- Aw be farikolo joginda bee laje walasa ka a don banakise donna yoro min fe. Tumadow la, i be a soro ne donnin don a jogindadow la. Aw be joginda dayele ka a ko ni ji wolokolen ni safine ye, ka nogo ni ne ni hokoni ani wolosuw bee bo a la. Ni aw tilala joli koli la, aw be ji sanuman ke ka a sananko.
- Aw be penisilini-porokayini (*penicilline-procaine*) hake miliyon 1 pikiri ke a tigi sogobu la leri 12 o leri 12, tile 7 wa 10 koto (aw ye gafe ne [352](#) laje). Denyereni fe penisilini gansan ka fisa (*penicilline crystaline*). Pikiri tile ko aw be Penisilini ke tata ye (penicilline V, gafe ne [351](#)). Ni penisilini te aw bolo, aw be banakisefagalan wera di min togo ye tetarasikilini (*tetracycline*).
- Ni iminoglobilini antitetaniki (*l'immunoglobuline antitetanique*, IGAT) sorocogo be aw bolo, aw be o pikiri kelen ke banabagato la, hake 500 ma sijne kelen doron (500 *unités*). Aw be a kecogo laje (gafe ne [388](#) la).
- Walasa ka banabagato bali ka ja, aw be diyazepamu (diazepam) (waliyomu *Valium*) tata di a ma walima a min be ke banakotayoro (aw ye gafe ne [389](#) ni [390](#) laje walasa ka a tata hake don).
- Aw be se ka kateteri yere don pikirijisamanan na ka o ke ka nu ni kankonona yiriyaraw sama, o be fijetemesiraw dayele.

- Ni negetigebana be denyereni na, aw be keneyabaarakela do walima dogogoro do bila ka manajuruni don a nu kono ka se a konobara la, aw be soro ka a ba sinji samaneni di a ma o fe. Den mako be balo min na, a be o soro o cogo la ani ka a ka banamisenniwe kefe.
- Ni penisilini te aw bolo, aw be banakisefagalan were tata hake caya ka o di a ma. Nka a tata hake dantemeni be na ni tuma bee geleyaw ye. Negetigebana soromu (*serum antitetanique humain*) min be ke mogola, ni o te aw bolo, a ka fisa aw ka furakeli to dogogoro ka bolo kan dogogoro so kerengerennen do la.
- Ni banabagato be se ka dumuni ke, aw be to ka ji di a ma doni doni. Ni a yere te se ka dumuni kunu, ji fara dumuni kan, aw kana olusi di a ma a da fe.
- Aw kana to ka banabagato bo a no na ka a soro kun te o la walima ka maga maga a la. Aw kana mankan ke a kunna ani ka yeelen sigi a kan.
- Ni bana ka gelen kosebe, aw be bilasiralikan ninnu labato banabagato ye minnu te u yere kalama (gafe ne [122](#) laje).

3.6 Mogo tangacogo negetigebana ma

Hali dogogoro so nenemaw la, negetigebana banabagato tilance bee be sa. O kama aw ka aw yere tanga negetigebana ma, o keli ka nogo kosebe ni a furakeli ye.

- **Boloci:** Ale de jigon te feerew la walasa ka aw tanga negetigebana ma. Denmisenniwe ni mogokorobaw bee ka kan ci. Walasa aw tangali ka dafa bana in ma, aw ka kan ka negetigebana boloci ke san 10 o san 10. **Musokonoma minnu bolocilen don, o be u denw kisi bana in ma. Aw ka kan ka aw ka denbaya bee boloci aw kerefe dogogoro so la (aw ye gafe ne [250](#) laje).**
- Aw be joliw ni jigindaw furake, sango ni u ka dun, i n'a fo a jefolen don gafe ne [89](#) la cogomin.
- Ni joli ka bon kosebe, a ka dun, walima a nogolen don, aw be taa dogogoro so la. Ni o ye a soro aw ma negetigebana boloci ke, aw be a pikiri ke ka fara o kan (aw ye gafe ne [388](#) laje).
- A ka fisa kosebe ka jatemi ke denyereni ka saniyali la, walasa ka a tanga negetigebana ma. Aw ka kan ka barajurutigelan saniya folo (gafe ne [262](#) laje). Barajuru ka kan ka tige ka a surunya, barakun fana ka kan ka saniya ka a ji ja.

Nin den in barajuru tigera ka a surunya ni lamu saniyalen ye, a barakun jalen tora fiye na.

Den in ka kene

Nin den in barajuru tigera ka a janya ni muru nogolen ye, a sirila ka a ja fana, a ma saniya ka a ji ja.

Negetigebana ye a faga

4 Kanjabana ni kunsemenabana

Nin kungololabana ninnu ye banajugubaw ye, sango ni u be denmisenni na. Tuma dɔw la u sababu ye bana werew kololo ye i n'a fo: oreyon (*oreillons*), ɲɲni, ketekete, tulodimi. Sɔgɔsɔgɔniye be muso minnu na, kanjabana, be se ka olu denw mine, sɔgɔsɔgɔniye be min senkɔɔ.

4.1 Kanjabana taamasijew

- Farigan
- Kungolodimi gɛlen
- Tɔn be ja, den be ke i n'a fo a be nin ja in na cogomin: kan ni ko fana be ja.
- A be geleya ka a kungolo labiri.
- Den minnu te san kelen bo, a be olu ɲuna jigin.
- Fɔɲɔ.
- Kanjabana walima kunsemenabana kodɔnni be se ka geleya denmisenni kunda. Den be se ka kasi a te deli ka kasi min ke korolen, hali ni a ba ye a berebere, walima a be segen
- Tuma dɔw la, den be ja, walima a be lamagali sidɔnbaliw ke a yere ma
- Den ka bana be juguya ka taa a fe, fo ka se a kirinni ma.
- Kanjabana sɔgɔsɔgɔniye be kɔgɔ dɔɲni dɔɲni tile dama dɔw walima dɔgɔkun dama dɔw kɔɲɔ. Kanjabana kɔɲɔ, fen suguya werew be yen minnu be juguya teliya la leri dama dɔw walima tile dama dɔw kɔɲɔ.

4.2 A furakecogo

Wajibi don dɔgɔɲɔɲɔ ka den laje, sani o ce:

- Aw be anpisilini (*ampicilline*) pikiri miligaramu 500 ke a tigi la siye 4 tile kɔɲɔ. Ni denmisenni don kilogaramu kelen o kilogaramu kelen, aw be miligaramu 200 ke a la tile kɔɲɔ. Ni denfitini don, aw be zantalini (*gentalline*) fara anpisilini kan (kilogaramu kelen o kilogaramu kelen, aw be miligaramu 2 ke a la tile kɔɲɔ).
- Ni farikolo funteni yeɛɛla ka teme degere 40 kan, aw be fini do su jisuma na ka o da a tigi kan ani ka farisumafura di a ma (aw ye gafe ɲe [119](#) laje). Ni a tigi beka ja, walasa ka o lajo: (aw ye gafe ɲe [120](#) laje).
- Ni sɔgɔsɔgɔniye be ba la walima ni sababu were ye a to aw sigara ko kanjabana be den na sɔgɔsɔgɔniye be min senkɔɔ, kilogaramu kelen o kilogaramu kelen, aw be siterepitomisini (*streptomycine*) pikiri miligaramu 20 ke a tigi la, aw be taa dɔgɔɲɔɲɔso la o yɔɔ beɛ. Ani fana aw be anpisilini ta ni o ye a sɔɔ bana sababu te sɔgɔsɔgɔniye ye.
- Ni aw be a dɔn ko kanjabana sɔɔla sumayabana de fe, aw be aritesunati (*artésunate*) walima kinini (*quinine*) pikiri kelen ke a tigi la yɔɔni kelen (aw ye gafe ɲe [366](#) laje).

4.3 A kunbencogo

- Walasa ka sɔ̀gɔ̀sɔ̀gɔ̀niji ni kanjabana kunben, bana in be denba min na, o den bolo ka kan ka ci sɔ̀gɔ̀sɔ̀gɔ̀niji (BCG) ko la ni a bangera dɔ̀rɔ̀n. Denyereni ka keta hake ye mililitiri 0.05 ye (a keta hake kofɔ̀len mililitiri 0.1, o tilance). Hakilina werew be yen aw tangacogo kan sɔ̀gɔ̀sɔ̀gɔ̀niji ma min be gafe jɛ [179](#) la ka taa a bila a jɛ [180](#) na.

5 Sumayabana

Sumayabana ye bana ye farigan be min senkɔ̀ɔ̀, a be sɔ̀ɔ̀ sumayabanakisew donni fe joli la. A be sɔ̀ɔ̀ soso ka kinni fe, a kelen kɔ̀ ka sumayabanatɔ̀ dɔ̀ kin. Bana don min farati be se ka bonya kɔ̀sebe. Sumayabana suguya dɔ̀w be se ka mɔ̀gɔ̀ kirin, ka laban saya ma. Sidabana tɔ̀w ka teli ka sumayabana sɔ̀ɔ̀.

5.1 Sumayabana taamasijew

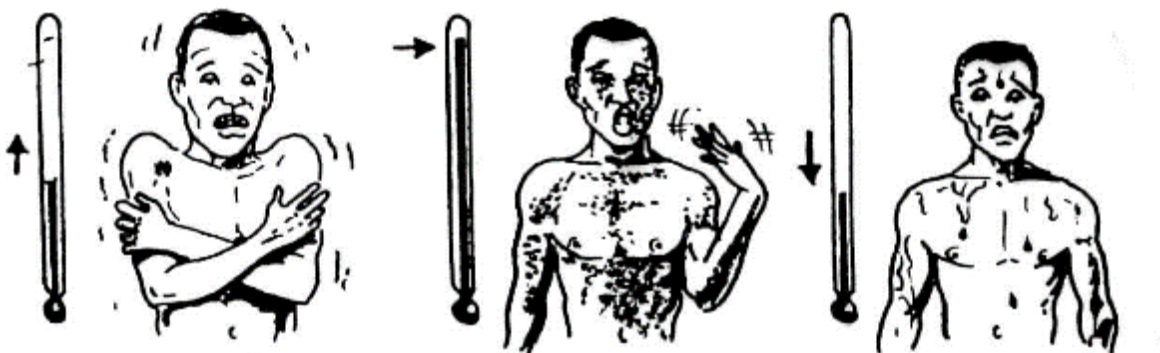
Sumayabana be taa ka segin mɔ̀gɔ̀ la tile 3 o tile 3. A be to senna leri damadɔ̀ ke.

Taabolo saba don:

1. A damine na, nene be kari banabagatɔ̀ la, a kungolo be a dimi ani a be fɔ̀ɔ̀ɔ̀ tuma dɔ̀w la. Nene be kari a la, a be yereyere miniti 15 ka se leri 1 ma.

2. Farigan be to senna: a be yeɛ degere 40 walima ka teme o kan. Banabagatɔ̀ fanga be dɔ̀gɔ̀ya kɔ̀sebe, tuma dɔ̀w la, a be kunnakuma ke. O be se ka to senna leri caman. Funteniba be a tigi mine.

3. A laban na, Banabagatɔ̀ fari be suma, a be wosi kɔ̀sebe. Ni o temeɛna, kofe, banabagatɔ̀ farikolo be segen a kan, nka o waati kelen na, a be ke i ko dɔ̀ bɔ̀ra bana na.

- Sumayabana be taanikasegin ke tile 2 o 2 ka se 3 ma, nka a be se ka ke don o don ye fana. Mɔ̀gɔ̀ minnu siɛe fɔ̀ɔ̀ don sumayabana ka u mine, olu ka farigan kecogo ni sumayabana farigan yere kecogo te kelen ye, a be ke i n'a fɔ̀ bana werew taamasijɛe. O la, aw ka kan ka sumayabana jolisegesege ke walasa ka a dɔ̀n ni sumayabana don walima ni o te. Ni aw te se ka sumayabana jolisegesege ke, aw be a furake ka jɛ ni sumayabana ko sigana be aw la.
- Sumayabana basigilen be se ka sɔ̀ɔ̀ samanenenabana ye ani jolidese (aw be gafe jɛ [124](#) lajɛ). Ni a be sidabanatɔ̀w la, (aw be gafe jɛ [399](#) lajɛ) a ka teli ka olu bana juguya.

- Ni a be denmisen fitiniw na, a be jolidese bila olu la ani ka u fakolo je jeya tile 1 walima tile 2 kɔɔ. Sumayabana donna denmisenni minnu kunseme na, a be se ka jenamini bila olu la min be laban kirinni ma. Tegəkɔɔnaw fana be mine ka jeya, ninakili be teliya (aw ye aw hakili to nin na: Denmisenni minnu ma sin min, sumayabana ka teli ka olu mine.)

5.2 A furakecogo ani a jolisegege:

Ni aw sɔmina sumayabana na walima farigan taa ka segin na, ni a ka mɔɔ aw ma, aw be taa jolisegege ke dɔɔɔɔɔɔ la. Ni aw be sigida la, sumayabana jugumanba be yɔɔ min na, kerenkerennena la min be wele falisiparumu (*falciparum*), aw be aw yere furake teliya la dɔɔɔɔɔɔ dɔ fe.

- Ni aw be sigida la, sumayabana jolisegege te ke yɔɔ min, farigan gelen fen o fen mana teme aw dɔnyɔɔ kan, aw be olu furake i n'a fɔ sumayabana. Aw be fura ta, fura min lakodɔnnen don sumayabana furakeli la aw ka sigida la. (aw be gafe je [363](#) laje ka se [367](#) ma sumayabana fura tata hake ni a kunnafoniw kan.)
- Ni aw ye a kɔɔsi ko fisaya beka don bana na fura tacogo fɔlen in temenen, nka tile damadɔ kɔfe ni bana taamasijew seginna, o la aw ka kan ka sumayabana fura were ta.
- Ni aw sigalen don ko sumayabana be mɔɔ dɔ la, ni o tigi tora ka ja walima kanjabana taamasijew werew yera a la (gafe je [185](#)), o be se ka ke kunsemena sumayabana ye. Ni aw be se, aw be kinini walima aritesunati (*artésunate*) pikiri ke a tigi la o yɔɔni kelen na (aw ye gafe je [366](#) laje).
- **Aw man kan ka pikiri ke fo ni fɔɔɔ walima kirinni donna bana senkɔɔ.** Nka ni pikiri kecogo ma je, o farati ka bon. Pikiri keli dɔnniya be mɔɔ min na, o tigi dɔɔn de ka kan ka a ke.
- **Asipirini (*aspirine*) gansan te se ka sumayabana furake.**

5.3 Kunsemenasumayabana juguman

Ale ye sumayabana juguyalenba ye, ni a ma furake joona, a be se ka mɔɔ faga tile 2 walima tile 3 kɔɔ, walima ka kɔn o je. A be mɔɔ min na, a tigi be ja, o kɔ a be kirikara. Tuma dɔw la, a tigi be bala ka kirin. A tigi fari be kalaya. Bana in doncogo be ke i n'a fɔ kanjabana. Ni aw ye fariganbagatɔ ye, a be ja walima ka kirin, aw ka kan ka sumayabanako bila aw hakili la ni o ye a sɔɔ aw be jamana na, bana in be yɔɔ min. Ni o kera, aw be a sumayabana furake kabini a damine; aw be fura werew fara a kan kɔfe ni aw ye a dɔn ko aw filila bana suguya la.

O la, a ka fisa aw ka sɔɔmu gilikoze (sukaroma, *sérum glucose*) ke ka o fara kinini kan. Nka ni dɔɔɔɔɔɔ te yen min be se ka sɔɔmu ke, sani a nani ce, aw be kinini pikiri ke a la min be ke sogobu la, a pikiri keta hake: kilogaramu kelen o kilogaramu kelen, aw be miligaramu 25 ke a tigi la tile kɔɔ sijɛ 2 tile kɔɔ ni kirinni teka nɔɔya. O kɔfe, aw be furakise ta walasa ka sumayabana nɔɔman furake.

5.4 Mɔɔ tangacogo sumayabana ma

Aw be se ka bana in silatunu ni bee jera ka u fanga fara jɔɔn kan ka taa nin taasira ninnu fe:

1. Aw be aw yere tanga sosow ka kinni ma. Sufe, aw be aw yere biri ni dara ye walima ni fini fegeman were ye walima ka sange siri.

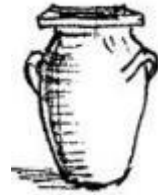
2. Kenyabaarakela minnu be taa aw ka sigidaw la sumayabana silatuni kama, aw be olu deme u ka baara la.

3. Ni aw somina sumayabana na, aw be aw yere furake, walasa ka bana bali ka jense ka taa a fe.

4. Aw be sosow bali ka bukun: aw be jinɔɔ furan, aw kana dumunifen buwati korɔw fili fililen to aw da la, ani minen were minnu be se ka jinɔɔ mara. Ni aw ye tulu dooni ke jinɔɔ woyotaw la, o be sosodenw faga.

5. Aw be se ka sumaya kunben fana, walima ka sumayabana fanga doɔɔya kosebe, ni aw be sumayafura ta tuma o tuma (Gafe laje ka a ta ne [363](#) fo ne [367](#)).

6 Farigan min be mɔɔ bila kumakuntan fo la (*La Dengue*)

Tuma doɔ, mɔɔw be nin bana in ni sumaya ke bana kelen ye. A be soɔ banakise fe, soso be min jensen. San laban ninnu koɔ, a kera forobana ye jamana caman na. Tuma doɔ la, a be mɔɔ caman mine waati kelen na, kerenkerennyena la, samiya waati. Nin bana in be se ka mɔɔ mine sije caman. Bana minnu be taa ka segin, olu te bana numanw ye. Walasa ka bana in kele, aw ye feere tige sosow la, ka aw tanga u ka kinni ma i n'a fo a neflen don sanfe cogomin.

6.1 A taamasijew

- Farigan cunnen ni nene.
- Farifanbeedimi, kungolodimi, kankononadimi.
- Bana toɔ be bonya, banabagato fanga be doɔɔya, ka nemanɔɔsi.
- Tile 3 ka se tile 4 ma, banabagato fari be lafiya leri damado ka se tile 2 ma.
- O ko, bana be segin tile 1 walima tile 2, tuma doɔ la nobilenman be bo tegekotonaw ni senkotonaw na.
- Nobilenman be tila ka jense bolokala ni senkalaw la, a laban na, a be bo farikolo fan bee la. A ka ca a la, a te bo neda la.
- Nin bana jugumanba in be se ka na ni wolokorobasibon ye (kofimanw), walima ka joli jigjin banabagato koɔ. Ni o kera, aw be taa doɔtoɔso la joona.

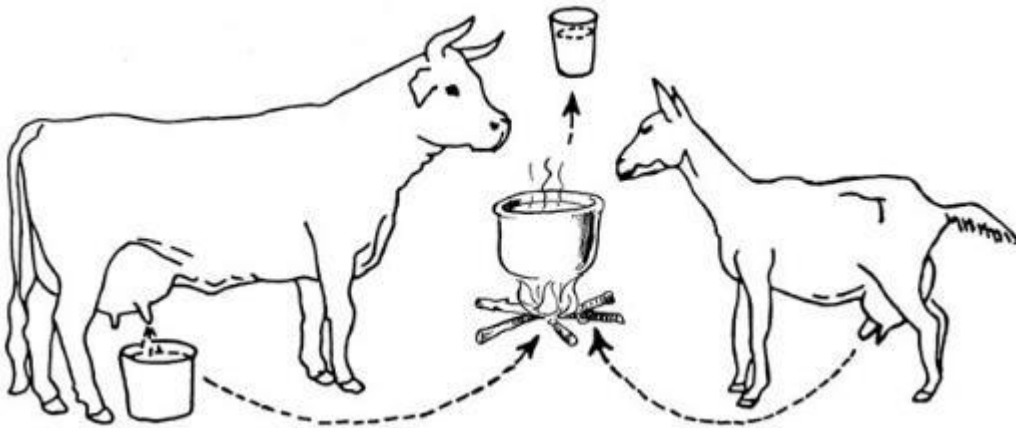
6.2 A furakɛcogo

- Furasi tɛ se ka bana in kenɛya, a bɛ ban a yɛrɛ ma tilɛ damadɔ kɔfɛ.
- Aw bɛ aw lafijɛbɔ, ka ji caman min, i n'a fɔ kenɛyaji, jiridenjiw walima nɔnɔ. Aw bɛ asetaminofeni (*acetaminophène*) fana ta, nka aw kana asipirini (*aspirine*) walima ibiporofeni (*ibuprofène*) ta farigan ni dimi na.
- Ni basibɔn juguman don, aw bɛ o degun furakɛ (aw yɛ gafɛ jɛ [77](#) lajɛ).

7 Bana min bɛ sɔrɔ nɔnɔkɛnɛ wulibali minni fɛ (*La Brucellose*)

Bana in bɛ mɔgɔ minɛ ni i yɛ ba nɔnɔ walima misi nɔnɔ wulibali min. A bɛ se ka mɔgɔ minɛ fana ni a tigi fari yɔrɔ dɔ basira ka a to nin bagan kɔfɔlɛn ninnu cɛ la walima ni a bɛ yɔrɔ min, banakisɛ in bɛ o dugukolo la.

Walasa ka kisi nɔnɔkɛnɛbana ma: aw kana nɔnɔkɛnɛ wulibali min abada.

7.1 Nɔnɔkɛnɛbana taamasijɛw

- A daminɛ na farigan ni nɛnɛ bɛ se ka kɛ a sen kɔrɔ, nka tuma caman nin bana in bɛ daminɛ ni farikolɔsɛgɛn, fangadɔgɔya ni dumunikɛbaliya, ani kungolodimi ni kɔnɔdimi yɛ, ani tuma dɔw la dimi bɛ kɛ a tigi kolotugudaw, a fasaw, ani a kolow la...
- A bɛ se ka kɛ, a farigan bɛ juguya i n'a fɔ a tɛ juguya cogomin. A ka ca a la, nɛnɛ bɛ a tigi minɛ wulafɛ ka laban ni wɔsili yɛ sufɛ. Ni a juguman don, farigan bɛ ban ka tilɛ damadama kɛ ka tila ka segin ka na. Ni a ma furakɛ a bɛ se ka san caman kɛ a tigi la.
- Genɛgenɛ bɛ bɔ a tigi kamankɔrɔla ni worokɔrɔla la (gafɛ jɛ [88](#) lajɛ).

7.2 A furakɛcogo

- Ni aw sɔmina hali dɔɔni ko nɔnɔkenɛbana don, aw ye taa aw yere laje dɔgɔtɔɔso la, ka da a kan aw be se ka bana in ke bana were ye ka sɔɔ o te, barisa bana in furakeli kuntaala ka jan wa a da ka gelen. Aw kana fura si ke dɔgɔtɔɔ ma min yamaruya.
- Aw be a furake ni tetarasikilini ye (*tetracycline*), balikuw be miligaramu 250 forokoni 2 ta, siɲe 4 tile kɔnɔ fo dɔgɔkun 3. Walasa ka fura tacogo dɔn, aw be seben ɲe 356 laje. Walima aw be kotirimɔkizazɔli (*cotrimoxazole*) ta. (Walasa ka a tata hake ni a kɔlɔlɔw dɔn, aw ye seben ɲe 357 laje).

7.3 Nɔnɔkenɛbana keɛcogo

- An be nɔnɔ minnu min, olu ka kan ka wuli. **Aw kana nɔnɔ wulibali min abada**, wa aw kana naare dun min dilanna ni nɔnɔ wulibali ye. Ni aw sigilen don yɔɔ la nɔnɔkenɛbana beka dankari mɔgɔw la yɔɔ min na, a ka fisa aw kana naare dun min dilanna nɔnɔ wulibali la.
- Mɔgɔ minnu be misiw ni ba marayɔɔw la, olu ka kan ka u janto u fari la kɔsebe a kana basi.
- Aw be sɔgɔsɔgɔnijefuraw ke misiw ni baw la. Aw be bagandɔgɔtɔɔw demɛ minnu be aw ka baganw ka kenɛya jateminɛ.

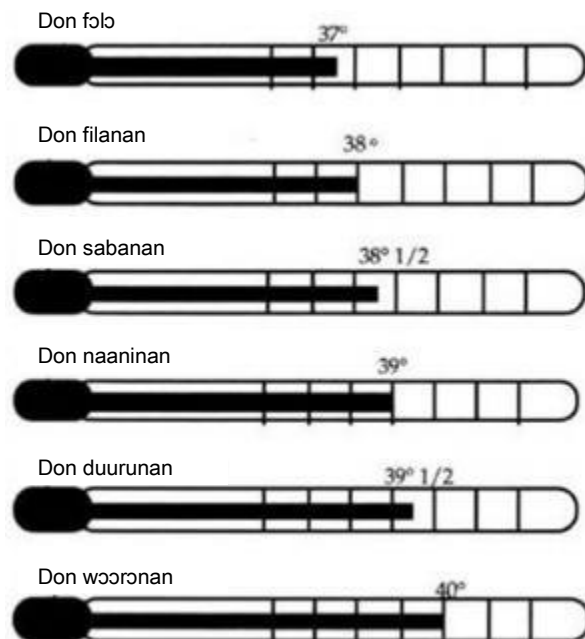
8 Tifoyidi (Nɔɔɔbana)

Ale ye bana ye min be mɔɔɔ nuguw ni kɔɔɔnafenw mine. A be sɔɔɔ dumuniw ni ji fe waati dɔ la, dumuni ni ji minnu banakise ma faga, fana a be ke fiyenbana ye (a be mɔɔɔ caman mine ɔɔɔɔɔ fe). Bana juguba don. Ni aw sɔɔmina ko tifoyidi be aw la, aw be taa aw furake dɔɔɔɔɔɔɔ la jooa.

8.1 Tifoyidi (nɔɔɔbana) taamasijɛw

Dɔɔɔkun fɔɔɔ:

- A be damine i n'a fɔ murasɔɔɔɔɔɔɔ.
- Kunkolodimi, sunɔɔɔɔɔɔɔɔɔ, panamini, kankɔɔɔɔɔɔɔɔɔ, tuma dɔw la a tigi be sɔɔɔɔɔɔɔɔɔɔɔ ke.
- A dusukun tantanni ka suma ka a sɔɔɔ a fari kalayalen don (aw ye sɛben jɛ [65](#) lajɛ). **Ni dusukun tantanni beka sumaya waati min farigan ka jugu, o be se ka ke nɔɔɔbana ye** (sɛben jɛ [26](#) lajɛ).
- Tuma dɔw la, fɔɔɔɔ ni kɔɔɔɔɔɔɔɔɔɔɔ walima nu ci be ke a senkɔɔɔ.
- A farigan be juguya don o don ka taa fe, a be taa fo degere 40 na walima ka teme o kan.

Dɔɔɔkun filanan:

- Farigan be juguya, dusukuntanni be sumaya
- Kurukuru bilenman fitiniw be se ka bɔ a tigi fari la
- Kɔɔɔɔɔɔɔɔɔɔ
- Banabagatɔ be kunnakuma ke tuma dɔ la. A be a yere mapumatɔko bila, a fari be faga, a be sɛgen, fɛn foyi nege tɛ ke a la.
- A fanga be dɔɔɔɔɔ, farikololajikodesɛ be a mine.

Dɔgɔkun sabanan:

- Ni bana ma juguya ka se hake dɔ ma, farigan ni banamisenniw be tunu dɔɔni dɔɔni u yere ma.

8.2 A furakɛcogo

- Aw be taa aw yere laje dɔgɔtɔrɔso la.
- Aw be siporofilɔkisasini di a tigi ma (*ciproflaxine*, seben ne [356](#)), kuloranfenikɔli (*chlorophenicole*, seben ne [356](#)), anpisilini (*ampicilline*, seben ne [352](#)), walima kotirimɔkizazɔli (*cotrimoxazole*, seben ne [357](#) laje). Aw ye keneya baarakela dɔ jininka fura min ka ni kosebe aw ka sigida la.
- Aw be banabagatɔ in mabɔ mɔgɔw la: a ka kan ka a da a kelen na, ka dumuni ke a kelen na fana walasa a kana bana yeɛema mɔgɔ werew fe. Aw be a tigi ka minenw saniya ni banakisefagalan dɔw ye.
- Aw be a tigi fari lasumaya ni fini jiginen ye, o ka fisa ni fura tali ye (aw ye gafe ne [119](#) laje).
- Aw be jimafen caman min: jiridenjiw, ka nakɔfenw dun ani ka furajiw min. Walasa ka farikololajidese keɛ, aw ye gafe ne [230](#) laje)
- Aw be vitaminiw ta. Ka dumuni ke ka ne, ka jimafenw min ni aw be se ka olu sɔrɔ.
- Banabagatɔ dalen ka kan ka to fo farigan ka teme. A ka kan ka teme ni furakeli ye fo tile 10 ka se tile 15 ma farigan bannen kɔfe.
- Ni basi be banabagatɔ banakɔtaa la walima ni Walima ni kɔɔnafenw forokocili tamasiɲew be a la (gafe ne [94](#) laje) sinkɔrɔkeredimi taamasijew be a la (gafe ne [94](#) laje) walima (ne [171](#) laje), ni joli be jigin a kɔɔ, walima ni dusukundimi taamasijew be a la, a ka kan ka lada dɔgɔtɔrɔso la.

8.3 Nɔgɔbana kunbencogo

Nin bana in be sɔrɔ ni i ye dumuni banakisema dun walima ka ji min, banakise be min na. Tumadɔw la hali ni banabagatɔ keneyara, banakise be se ka to a joli la fo san caman. Saniya matarafabaliya fe, o banakise ninnu be don an ka ji minta, kɔɔ, walima dumuni na. O banakise ninnu yeɛemali sababu ye dimɔgɔw, ani an ka sokɔɔ baganw ye.

- Saniya walew labatoli nafa ka bon kosebe nɔgɔbana keɛli la. Ni nɔgɔbanatɔ yera aw ka dugu la, aw ka kan ka aw ka ji minta ni minanko jiw wuli sani aw ka baarake ni u ye. Aw be bilasiralikanw labato, minnu kofɔlen don sigida [11](#) na. Aw be jegenw dilan ani ka u matarafa. Aw ye jegenw mabɔ kosebe ji mintaw tayɔrɔ la.
- Nɔgɔbana be se ka sɔrɔ jison walima kasara werew fe, o waatiw la, saniya kerenkerennen ka kan ka matarafa. Aw ye aw jija ji mintaw ka saniya. Ni nɔgɔbana be aw ka dugu la, aw ye aw ka ji mintaw beɛ saniya. Aw ye ji ni dumuniw banakise sɔrɔ sababu jini.
- Mɔgɔ min be nɔgɔbanatɔ kɔɔsi, o tigi ka kan ka to ka a tege ko safine na waati beɛ.

- Aw be banabagato banakotaa jenni walima ka a ke dingɛ kɔɔ ka a datugu. Aw kana to a tigi ni mɔɔ kenemanw ka dumuni ke ɔɔɔɔɔɔ.
- Ni a tigi keneyara dɔɔɔ a ka kan ka farikolo saniya walew matarafa (aw ye seben je [204](#) laje) ani a man kan ka a bolo don duden tɔw ka dumuni na. Hali bana keneyalen kɔfe ɔɔɔɔɔɔɔɔ dɔw be se ka to ni banakise ye wa a be se ka yeɔema mɔɔɔ tɔw fe. O la, tifoyidi delila ka mɔɔɔ min mine, o tigi ka kan ka a janto a ka saniya la kɔsebe, wa a man kan ka baara ke dumuni dilanyɔɔɔw si la. Tuma dɔ la, anpisilini ka ni tifoyiditɔw furakeli la.

9 Bana min be sɔɔɔ jimiw, pɛɛɛ, ni dabiw ka kinni fe (Typhus)

Bana don min ni tifoyidi bɔlen don kɔsebe. A banakise be sɔɔɔ jiminw, dabiw, pɛɛɛ ani ngarangaw de fe.

jimi

pɛɛɛ

jinselangaranga

9.1 A taamasijɛw

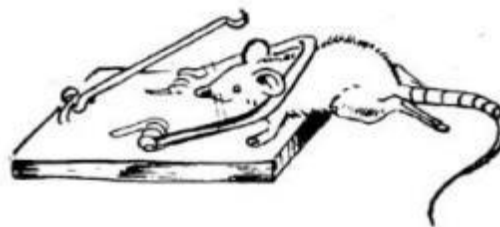
- A damine na, a be ke i n'a fɔ mura, o kɔfe farigan be ke a senkɔɔ, nene be a tigi mine, dimi be ke a kolow la ani a tigi kunkolo be a dimi.
- Kurukuru misenni i n'a fɔ ɔɔɔ, olu be bɔ a tigi fari fan beɛ la, fo ka a bɔ a jɛda la. Tile damadama farigan kɔfe, jolisu misenniw be se ka sigi a fari kɔɔ. O kɔfe, kurukurumisenni be bɔ fari la, a be damine a kaman kɔɔ fɔɔ, o kɔ, a be jensen a fari tɔ la, ka sɔɔ ka se bolow ni senw ma (nka a tɛ bɔ a jɛda la, a tɛɛ walima a sentɛɛ kɔɔ). O kurukuruw be i n'a fɔ joli misenniw.
- Kunnakuma, degunkojugu.
- A farigan be se ka tile 15 ni kɔ ke sen na. Ni dusukunnabana taamasijɛ tɛ denmisenniw ta sen kɔɔ, o tɛ basi ye, nka o be se ka ke faratiba ye mɔɔkɔɔɔɔw ma. Bana in mana mɔɔɔ caman mine waati kelen o farati ka bon kɔsebe.
- Pɛɛɛ mana bana in bila mɔɔɔ la, o kinda dimi be se ka bonya, genegenew be funu, u be mɔɔɔ dimi kɔsebe.

9.2 A furakɛcogo

- Ni aw sɔmina ko bana in be dɔ la, aw be ladilikan jini dɔgɔtɔrɔ fɛ. Jolisɛgesɛgɛ be se ka ye a la.
- Aw be tetarasikilini (*tetracycline*) miligaramu 250 forokoni 2 di a tigi ma ni baliku don, siɲɛ 4 tile kɔnɔ fo dɔgɔkun 1 (tile 7) (aw ye seɓen ɲɛ [355](#) laɲɛ). Kuloranfenikoli (*chloromphénicole*) fana ka ɲi, nka farati be o la (seɓen ɲɛ [356](#) laɲɛ)

9.3 A kunɓɛncogo

- Aw ye saniya tabolow matarafa.
- Aw ye dendaya ɲimiw bɛɛ faga.
- Aw ye pɛrɛnw faga ka bɔ wuluw la, wa aw kana a to u ka don so kɔnɔ.
- Aw ye jakumaw bila ka ɲinɛw faga walima ka u mine ni jan ye (aw kana u faga ni pɔsɔni ye o be se ka basi lase bagan tɔw ni denmisɛnniw ma.
- Aw ye ɲinenagarangaw faga. Aw kana ɲinesuw ta aw bolo la. U garangaw be se ka pan ka yeɛ aw la Aw ye ɲinesuw ni u la garangaw jeni. Aw be fɛɲɲɛmafagalan ke ɲinɛw ka dingɛ kɔnɔ ani u dagayɔrɔw la.

10Kuna

Bana basigilen don min be sɔɔ jamana damadama na, ni a sababu ye banakise ye min be wele Hanisan ka basili (*bacille de Hansen*). A yeɓema man di: fo ni mɔɔ min ni banabagato dorogora ɲɔɔɲɔ na ka men. Nin bana yeɓemata be mɔɔ mine dɔɔni dɔɔni, tuma dɔw la san caman.

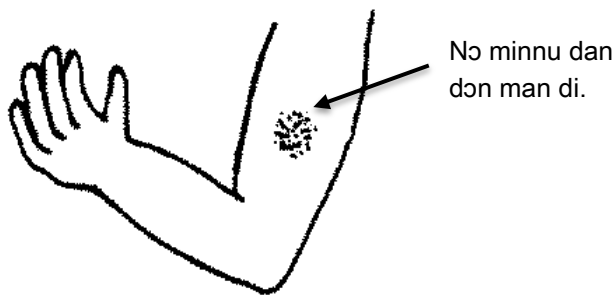
A yeɓemali be sɔɔ sababu dɔw fe i n'a fo saniyabaliya, dumuni dafalen dunbaliya, ani mɔɔ minnu sigiyɔɔw koronnen don. Bana in be se ka bo banabagato furakebali do la ka yeɓema mɔɔw were fe min ka banamine ka teli. Kuna ka ca dugu minnu na, olu denmisenniwa ka kan ka laje kalo 6 o kalo 6 fo kalo 12 (kerenkerennena la, kunato be minnu ka so).

10.1 Taamasijew:

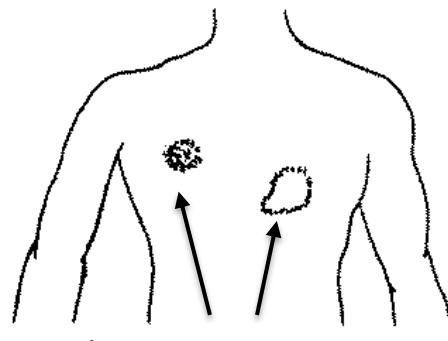
Kerenkerennena la, a be bo wolo ni fasaw de la, ani ka ke banabagato te dimi don a bolow la ka fara senw ni bolow mulukuli kan.

Kuna taamasijew folow ye now ye farikolo la, no minnu be jeya ka bo farikolo fan tow korɔ ani minnu te mɔɔ ɲeɲe wa dimi te u la. A damine na, ni fen magara no ninnu yoro la, o be digi a tigi la. Aw ye to ka a jateminɛ. Ni now dimi donni beka dɔɔya walima ni a beka ban. Walasa ka a don ko kuna don walima kuna te, aw be banabagato bila ka a new tugu, ka sɔɔ ka korimugu meleke kalani do la, ani ka no ninnu munumene ni o ye. O waati la aw be a jininka ni a be a dimi walima ko fen beka maga a la. Ni a ma bo a kalama, o be a jira ko o yoro kirinnen don (aw be a sanga ni fariyoro kenemanw ye).

Aw be a tigi fari fan beɛ laje ni no te a la, kerenkerennena la ɲeda, bolokala, ko, a sigilan, ani a tigi senw.

No jɛman ɲe ni farikolo fan tow ɲe te kelen ye, a jɛlen te kɔsɛbe ni fara bere fana te ke a kan.

Tiri min be ke farikolo la a be ke i n'a fo tonogo, a dan be se ka ye walima a te se ka ye.

A nafa ka bon kosebe ka kuna taamasijew folow don, sani a ka fiɲe bila mɔɔ la.

Taamasijne labanw: A taamasijne labanw te kelen ye mɔgɔw la ka a sababu ke u farikolo ka bana kunni cogoya la a yere ma:

- Banabagatɔ te bɔ ko kalama ni i ye a sɔgɔ walima ni i ye fen kalaman dɔ maga a yɔrɔ la (a ka ca a la a senw ni a bolow).
- Bolow ni senw fanga be dɔgɔya walima u be bɔ u cogo la.
- Fasaw be bonya wolo kɔrɔ ka ke sirabaw ye. Ni aw magara u la, u te a tigi dimi.
- Fijne werew be yen: kurukuru bilenman minnu be joli bɔ ni u te dimi. Olu be bɔ jeda ni a tulofura laminiw na

Ni kuna juguyara kosebe, o taamasijnew ye:

Dimi walima sɔgɔsɔgɔli te ke bolow ni senw na. Nɔw be bɔ u cogo la walima dimi te ke u la.

Ɗɛkunkansiw be bɔn fiyen nun be gɔlɔn

Senw no bolow be faga walima u be bɔ u cogo la

Tulofuraw be fɔsɔnfɔsɔn

jolidimintanw be bɔ senw ni bolow la

10.2 Kuna furakecogo:

Kuna be se ka keneya hali ni a furakeli kuntaala be janya. Aw ye dɔgɔtɔrɔ ka ladilikanw bato, wa aw kana timinangoya ni aw ye a ye ko fura in dɔ be ka ke i n'a fɔ a be bana tɔ juguya. Dɔgɔtɔrɔ be a dɔn, wa a be se ka fɛere sɔrɔ a la. Fura min ka fisa, o ye dapisɔni (*Dapsone*) ye, ani fura fila be fara o kan (aw be gafe je [362](#) ni [363](#) laje).

Sani fura ka nɔ bɔ, aw be to ka fari yɔrɔ tijennennw kɔlɔsi walasa tasuma kana u jeni walima u ka tige aw jina ma.

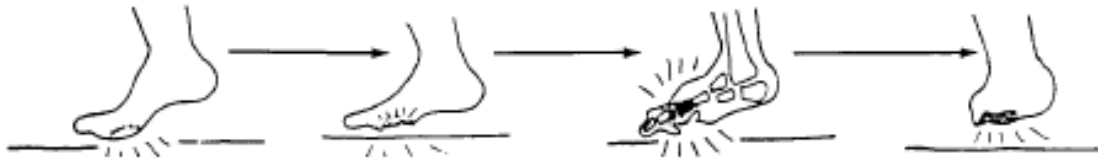
Ni kuna taamasijɛ dɔ daminena aw la (farigan, farifunu, dimi lala ani senw ni bolow fununi, walima joliw ɲɛw na), walima a dɔ beka juguya ka taa a fɛ ka a sɔɔ aw be fura tali la, aw be teme ni fura tali ye ani ka dɔgɔɔɔ dɔ ka deme ɲini.

10.3 Senw ni bolow ani ɲɛw tangacogo tigeli ma kuna fɛ:

Kunatɔ ka sen ni a bolo la joli belebelew sababu tɛ kuna yere ye, wa mɔgɔ be se ka yere tanga o joliw ma. O joliw be sɔɔ ka a sababu ke ni fari yɔɔw kirinna, a tigi tɛ a yere segen ka a yɔɔw joliw lakana.

Misali la ni mɔgɔ dɔ taama jan ke o kera sababu ye a kuruw bɔ a senw na, u be a dimi, ola a be taama dabila walima a be cun a sen kan.

Nka ni jolimisenni bɔra kunatɔ la, a tɛ a dimi.	O la, a be taama a kan fo jolimisenni in be juguya ka nɛ ta.	A tigi tɛ dimi dɔn fo joli in ka juguya ka se a kolo ma.	Waatini kɔnɔ, kolo be tijɛ ani ka sen tɔ yelema.
--	--	--	--

1. Aw ye a tigi bolow ni a sen tanga tigelifenw ma, min be se ka kurumisenniw **da ci walima ka u jeni: aw sennankolon kana yala, kerenkerennnya la ni fen dadumanw.**

Aw samarantan kana yala, kerenkerennnya la gabakuruma yɔɔw ni ɲɔɲima yɔɔw la. Aw be samara forokoma don walima babisamara. Aw be susema fen dɔ don aw sen na walasa samara kana sen fan dɔw tige.

Aw be ganw don tobili ni baara waatiw la. Aw kana maga fen kalaman la ka a sɔɔ aw ma fen dɔ don aw ni a ce fɔɔ (i n'a fɔ ka fini meleke aw bolo la). Ni aw be se, aw kana baara ke fen kalamanw ni fen dabɔlenw na (ɲɔntimafenw). Aw kana sigareti min.

2. Tile bin o bin, (walima waati o waati ni aw ye baaraba ke ani ka taama jan ke), aw ye aw bolow ni aw senw laje ka ɲɛ. Walima aw ye mɔgɔ were bila ka a laje aw ye. Aw ye a laje ni joli, bɔsilida, walima ɲɔɲi tɛ a la. Aw ye a laje fana ni bolo ni sen yɔɔw dɔw bilennen tɛ, u kalayalen tɛ walima ni u fununen tɛ, walima ni joli tɛ u la. Ni aw ye nin fen o fen ye aw yere la, aw be aw lafiɲɛ fo aw fari ka lafiya. O be aw kolo geleya ka fanga di wolo ma, ka se ka jolimisenniw bali.

3. Ni joliba be aw la, aw be joli in saniya fo ka a keneya. Aw be aw jija ka aw lafiye fo ka joli in keneya. Aw kana a to joli ka bo a yoro la tuguni.
4. Aw ye aw new tanga. Mogo caman ne be tiye ka sababu ke a te kominkomin kosebe, ka da a kan a fanga ka dogon, a sogo kirinnen don. Ka to ka i ne komin, o be a to ne be jigin ani ka saniya. Ni aw te se ka a komin ka ne, aw ye aw new datugu kosebe tuma dow la tile kono, kerenkereennenya la waati min gongon be wuli. Aw ye tile koroweriw (luneti) don, minnu kono dibilen don ka a fara fugulan kan. Aw be new lasaniya ani ka u tanga dimogow ma.

Ni aw ye ni waleya ninnu ke ani ka furakeli damine joona, **fiye minnu be soro kuna fe olu caman be se ka bali.**

11 Joli min sababu ye kinnifen do ye (*Leishmaniose*)

Nin bana kofolen be soro farafina, indu jamana kan, arabula, ameriki cemance la ani ameriki worodugu fe. A bana be soro fenfenamani do ka kinni fe.

A bana suguya dow dimi ka jugu. U don man di, wa u furakeli ka gelen. O la, aw ka kan ka taa dogotowso la.

A suguya dow be bo wolo doron de la. Olu furake ka noko.

11.1 A taamasijew:

- Dogokun 2 ka taa bila dogokun 8 na fenfenamani ka kinni ko, a yoro be funu.
- Funu be ne ta ka ci.
- A joliw be se ka keneya u yere ma, nka a dow be se ka dogokun caman ke fo ka taa bila san 2 la.
- A joliw be se ka juguya yoroni kelen.

11.2 A furakecogo:

- Aw be joli ko ni jiwakolen ye.
- Aw be fini jelen do su jikalan na ka a da joli da la (a kana kalaya kosebe) miniti 10 fo miniti 15.
- Aw be o ke don o don siye 2 fo tile 10. O furakelicogo be a keneya joona.
- Ni a joli ka jugu (a bilennen don ka dimi ke a la), aw be banakisefagalan dow di a tigi ma (aw ye gafe ne [351](#) laje).

12 Kunfilanitu

Nugulabana gelen don min be sɔɔ banakise fe, a be balo ji nɔɔlen na.

Bana mana damine tile 1 ka se tile 5 ma, a be **kɔɔboli jugumanba cun mɔɔ kan**: banakɔtaa kɔtigɛbali, a jilama ka fɔɔnɔ ke a senkɔɔ. Banakɔtaa je be ke i n'a fɔ malokoji, ji min be bɔ banabagatɔ fari la tile kɔɔ, o be a damine litiri 10 na ka se litiri 20 ma, o be ke sababu ye ka farikoloidese jugumanba bila a tigi la.

O farikoloidese be na ni banabagatɔ fanga dɔɔyali ye, ka a new taa wo kɔɔ, ka a kumakan jigini a kɔɔ ani ka a fasaw ja. Ni aw ye a wolo bisi dɔɔni, a be jugunugu, senw ni bolow kun be suma. Ninakili be teliya, tansiyɔn be jigini.

Farikolo funteni be se ka jigini ka se degere 35 ma, ni a tigi ma furake o dɔɔn, a ka teli ka kirin ani ka sa.

Kɔɔboli jugumanba ni fɔɔnɔ min be se ka baliku faga leri damadɔ kɔɔ, o be se ka ke kunfilanitu ye.

A dɔw be yen minnu man jugu ani u keneya ka di. Kunfilanitu jugumanba, banakɔtaa kɔtigɛbali, o farati ka bon barisa a yeɛma ka di, ka da a kan banabagatɔ be banakise jensen mɔɔw jine ma hali ni bana ni kɔɔbolibana waati te.

Mɔɔ dɔw be yen kɔɔbolibana te olu mine, nka u be se ka kunfilanitu banakise jensen.

12.1 A furakɛcogo

Kunfilanitu caman be yen minnu be se ka furake ka je ni keneyajiw minni ye. O minfenw be se ka ke kɔkɔlama ye min be farikoloidese nɔnabila (tubabukan: *solution réhydratante orale, SRO*), u labennen don ka ban nka u da ka gelen; aw ye gafe je [999](#) laje.

Kunfilanitu jugumanba la, banakisefagalanw tali be dɔ bɔ bana kuntaala ni yiriyaraw boli la. Banakisefagalanw ninu ka kan ka ke fura duntaw ye minnu be ta fɔɔnɔ jɔlen kɔ. Banakisefalan pikirilamaw da ka gelen ka a sɔɔ nafa were te u la ka teme a tataw kan.

Banakisefagalan minnu be ke ka kunfilanitu furake

Kunfilanitu fura fɔɔ ye **tetrasikilini (*tétracycline*) furakise** ye

- Kilogaramu kelen o kilogaramu kelen, aw be a miligaramu 12,5 di sije 4 tile kɔɔ fo ka se tile 3 ma.
- Walasa ka kunnafoni caman sɔɔ yeretangacogo ni a tata hake kan min be ben banabagatɔ si hake ma, aw ye gafe je [999](#) laje.

Walima aw be se ka **dɔkisisikilini (*doxycycline*)** miligaramu 300 di tako kelen na, nka aw kana a di denmisenni ma. Aw ye gafe je [999](#) laje.

Tetrasikilini talen kɔfe ni bana ma nɔɔya, aw be **kotirimɔkizazɔli (*cotrimoxazole*)** ta (aw ye gafe je [999](#) laje).

Eritromosini (*érythromycine*) ni **kuloranfenikɔli (*chloramphénicol*)** fana be se ka ke ka a furake ni banakisefagalan kɔfɔlen ninu sɔɔcogo te aw bolo.

12.2 Waleya minnu ka kan ke ni aw sɔmina ko bana in be mɔgo dɔ la

- Aw be banabagato mabo mɔgo to w la;
- Aw be banakotaa ni fɔto ani sugune ke minen kɔto jaweliji be min kɔto, aw be ji litiri tilance (½) fara a kan walima ipokuloriti (*l'hypochlorite*) kalisiyumu (*calcium*) 1 walima banakisefagalan were min be aw bolokoto;
- Aw be to ka jimafenw di banabagato ma. Aw be aw tege ko ka a je ni aw magara banabagato la.
- Aw be dogoto dɔ wele joona joona.

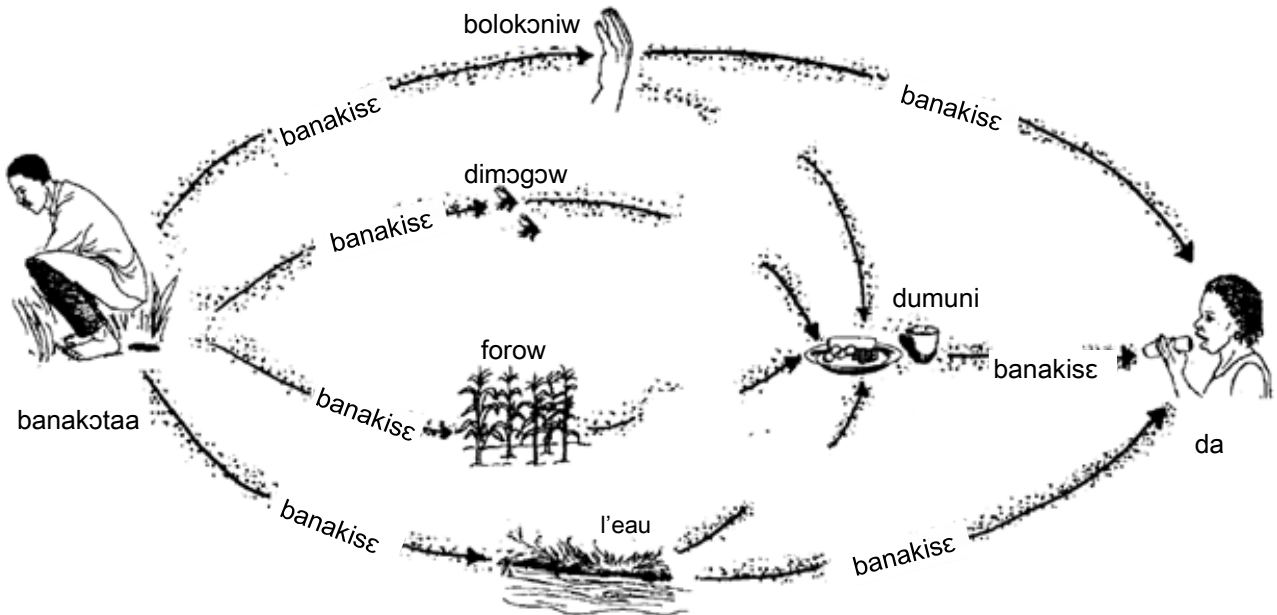
12.3 Kunfilanitu yelemacogo

Bana in be se ka yelemo ni i magara kunfilanitoto la walima su min sata kera kunfilanitu ye, nka a be soto kerengerennena la ji nɔto, minfenw, dumunifen kenew (jege kerengerennena la kotoji la dumuni minnu be soto jinɔto na, olu kene walima u mɔbali dunni fe). Banakotaa kera nakofen minnu koto walima minnu sanangora jinɔto la, olu fana be se ka bana in sababuya. I n'a fo bana to minnu be kotoboli bila mɔgo la, jinɔto ni dimɔto, olu nɔba be nin bana in na.

Banakisew ni tumu be bana yelemo mɔgo fe cogomin

Tumato la, a ka nɔto ka banakisew ni tumuw yoto don, kerengerennena la fen nɔtoenw i n'a fo banakotaa, dumuni tipenenw, jegen dingew, o ni a nɔto. Nka tumato la a be se ka ke yoto la an hakili la ko yoto minnu saniyalen don, i n'a fo ji min je jelen don, walima an tegew.

Banakisew ni tumuw be se ka yelemo mɔgo were fe gereɔtoonna fe walima fi je fe ni do soto soto walima ka tiso. U be an ka dumuniw ni jiw lasoto dimɔto, fenpenema werew, ani baganw fe. U be se ka balo dumuniw tobibali (mɔbaliw) fana na. Tumu ninu do be se ka yelemo ji minta fe, ni aw be don a la walima ni aw be aw ko a la ka a soto banakise be a la. Banakise ni tumu be kotoboli bila mɔgo la nin sira ninu de fe:

12.4 A kunbencogo puman te teme saniya matarafali kan

Kunfilanitu ka teli ka mɔɔw mine mɔɔ minnu ye deseɓagatɔw ye ani minnu te saniya matarafa. Walasa ka kunnafoni caman sɔɔ saniya kan, ka kɔɔbolibanaw kunben, aw ye sigida [12](#) laje. Kumalasarunya la feere dɔw file minnu be se ka ta kunfilanitu waatiw la.

Dumuni saniyali feere

Ji minta ka kan ka saniya:

- Ka a sensen ani ka a furake: jaweliji ye banakiseɓagalan pumanba ye an be se ka min ke ka an ka jiw furake. Aw be jaweliji toniko 4 ke ji litiri kelen kelen bee la, ka a bila fo miniti 20 walima ka teme o kan sani aw ka a min.
- Walima aw be a wuli (o la banakise be sa sanga damadɔ ji wulilen kɔfe). Aw be ji in to a wuliminen kɔɔ ka aw ka baarake a la.

Aw be to ka dumuni monenw dun.

- Aw kana dumuniw tobi joona ka bila, wa aw kana dumuni kɔɔ kalayalen dun ka da a kan a be se ka banakise sɔɔ dimɔɔw fe. Aw be u datugu ni fini jelen dɔ ye. Sani aw ka maga dumuniw na, o ka kan ka a sɔɔ aw ye aw tege ko ni safine ye ka ne. Aw be aw jija aw ka tobilikeminen saniyalen ka to. Aw kana nakofen kenew ni u fara dun.

Farikolo saniyali

Walasa ka kɔɔbolibanaw kunben, aw be aw tegew ko tuma bee ni ji ni safine ye ka ne, nka kerengerennenya la:

- Sani aw ka tobilike,
- Sani aw ka dumunike,
- Ani aw bo o bo negen na.

Dukɔɔna saniyali

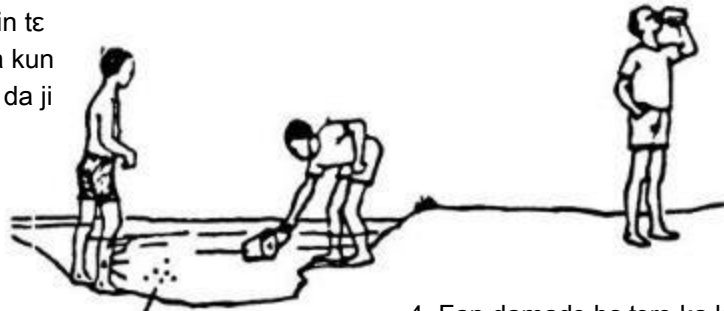
- Aw be negenw matarafa, ani ka u jo du kɔɔ yɔɔ la, u nɔɔ te se kolɔnw ma yɔɔ min na (aw ye seben ne [999](#) laje);
- Aw be dukɔɔnaw saniya ka u pamanw ce.

13 Segelen

Segelen ye tumu janmanjan misenman ye min be balo mɔɔ wolo kɔɔ ani min be joli juguw bila mɔɔ senkuruba la, a senkala walima a fari fan were la. A tumu jelen don i n'a fɔ gari, wa a janya be se ka metiri 1 bo. Segelen be sɔɔ farafinna fan caman na.

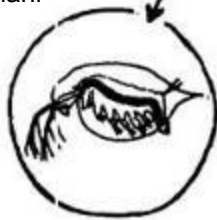
Nin ja in be a sɔɔ sababuw nefo:

1. Ni mɔɔ ye a sen jolima don ji la min te boli, Segelen be a kun bo joli fe ka a fan da ji la.

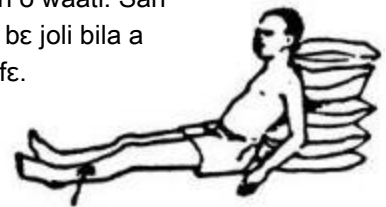

3. Mɔɔ were be o fehenamaniw ni fanw min ji fe.

2. Jilafehenamani dɔw be o fan ninnu dun.

4. Fan damado be tɔɔ ka ke tumuw ye wolo kɔɔ, nka a tigi te a don o waati. San kelen ko fe segelen kogolen be joli bila a tigi la ka bo ka fan da o joli fe.

13.1 A taamasijew:

- Senkuruba, senkala, ceyakisew walima fari fan were be funu ka a tigi dimi.
- Dɔɔɔkun kelen kɔfe, yɔɔ kɔfɔlen be ci ka ke joli ye. A ka ca a la o be a tigi sɔɔ taama na walima koli la. Segelen kun be ye joli la.
- Ni joli nɔɔɔra ani ka juguya, dɔ be fara a dimi ni a funu kan, o be geleya don taama na. Tuma dɔw la negetigebana be don a senkɔɔ (aw ye gafe ne [182](#) laje).

13.2 A furakecogo:

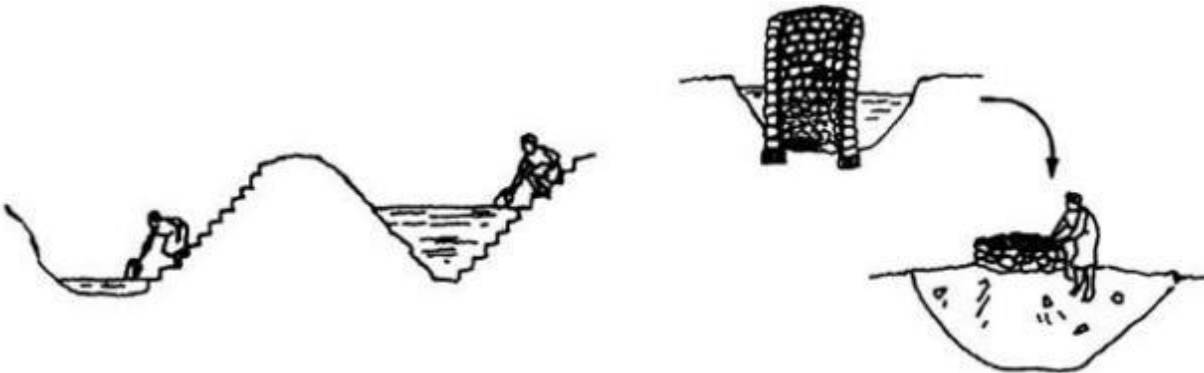
- Aw be joli ko ka a je ka aw jija a saniyalen ka to. Aw be aw sen bila jisuma na walasa tumu ka a kun bo.
- Aw be juruni dɔ siri tumu na, walima aw be a meleke kalamani dɔ la ani ka to ka a sama dɔɔni dɔɔni don o don. A samani be se ka taa dɔɔɔkun kelen na walima min ka ca ni o ye. Tumu in janya be se ka taa metiri 1 na. Aw kana aw yere bila a yɔɔ farali la barisa o be se ka a joli juguya.

- Aw metoronidazoli (*métronidazole*) walima tiyabendazoli (*thiabendazole*) di a tigi ma walasa ka dɔ bɔ dimi na ani ka tumu bɔli nɔgɔya. (Nin fura ninnu tɛ tumu in faga. Walasa ka fura tata hake dɔn, aw ye gafe jɛ [369](#) ni [375](#) lajɛ.)
- Aw bɛ tetanosi boloci kɛ a tigi la (aw ye gafe jɛ [147](#) lajɛ).
- Ni joli juguyara (a dimi ka bon, a bilennen don, a fununen don ka farigan bila a tigi la), aw bɛ penisilini (*pénicilline*), dikulokisilini (*dicloxacilline*) walima banakisefagalan wɛrɛ di a tigi ma (aw ye gafe jɛ [351](#) lajɛ).

13.3 Yɛrɛtangacogo:

- Aw bɛ aw jija aw ka ji minta ka bɔ orobinɛ na. Ni aw ka sigida ka jitayɔrɔ ye kelen ye, aw kana sin ka a min ten. Aw bɛ a sensen ni nilɔntɛmɛ walima fini sanuman ye sani aw ka a don jidaga la. Sensenni bɛ a to fɛnɛnamaniw tɛ jigin daga kɔnɔ.
- Sigida mɔgɔ bɛ se ka jiginjiginna dɔ labɛn jitayɔrɔ la walasa mɔgɔ senkana kana don ji la.
- Walima u bɛ se ka jitayɔrɔ in labɛn i n'a fɔ kolɔn ani ka jitajuru bila a da la.

Ni mɔgɔ sen tɛ don jitayɔrɔ jiw la walima ka a ko o ji mintaw la, a ka ca a la bana in tena mɔgɔw minɛ, wa o bɛ kɛ sababu ye ka bana in tunu aw ka sigida la.

14 Samasen

Nin bana kofɔlen jensennen don Farafinna ani funtenima jamanaw werew la. A be sɔɔ soso dɔw fɔw fe, soso minnu be mɔɔ kin sufe.

14.1 A taamasijew:

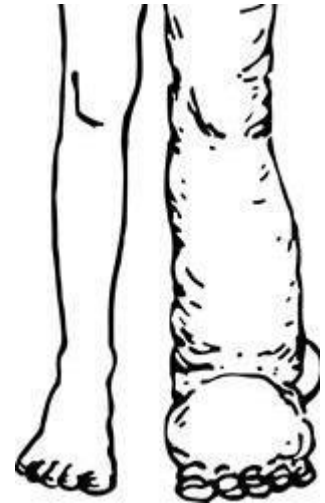
- Sen be funu ka dimi ke a senkɔɔ, min ye le fo worokɔɔlaw ni dogoyɔɔw la. Funu be dɔɔya worokɔɔlaw ni dogoyɔɔw la
- Funu be to ka bala ka na kalo damadɔw, nka a funu be se ka basigi senna ani ceya la..

Samasen fununen min be taa ka segin ani ka dimi ke a senkɔɔ, o ka kan ka ka furake jooa. sufe jloisege sege be a to samasen banakise kɔkɔbaliw (*wucheria bancrofti*) ka ye jooa..

Aw kana senfunu furakeli to yen fo a ka ye lema ka ke samasen ye.

14.2 A furakecogo

Iwerimekiten (*ivermectin*, aw ye gafe ne [395](#) laje) ye a fura dɔ ye. Jetilikaribamazini (*Diethylcarbamazine, DEC*, gafe ne [395](#)) be se ka a banakisew faga fana, ani ka bana keneya ni aw konna a furakeli ma. Ka samasen ka kan ka ka opere.

15 J̄enatumu

Nin ne suguya be sɔɔ tukɔɔ jamana funtenimaw la Farafinna tilebin yanfan fe. A bana be sɔɔ dimɔɔ bilenni dɔ ka kinni fe, dimɔɔni min be wele ko kirizopisi (*Chrysops*).

15.1 A taamasijew:

Kurubaw be bɔ bolokɔw la, j̄edawolow la walima senw na, funu minnu be bɔ baara jalan kelen kɔ. A funuw. A funuw ne be ke bulama ye, nka u te kalaya, u te magaya i n'a funu nemaw. O sababu be bɔ tumuni kɔkɔbaliniw la. Funuw be jigin u yerema tile damadɔ kɔfe.

- A ka ca a la tuma dɔw la tumu kɔkɔlen taamato be se ye mɔɔ ne jeman yɔɔ kan, j̄edawolo kerefe.
- A tumu j̄elen don, wa a janya be ye santimeterɔ 4 ye; a be se ka santimeterɔ tilance taama miniti o miniti. Tumu kɔkɔbaliw te don ne na i n'a fɔ a kɔkɔlenw, olu minnu be ke sababu ye ka mɔɔ fiyen, i n'a fɔ fiyennibana.

Ni aw ye a furake ni jetilikaribamazini ye (walima DEC, aw ye gafe ne [999](#) laje), o be tumu kokolenw ni a kokobaliw bee faga, ka a soro a ma neje bila aw la. Ni a konna ka don, kirinnina tonita be ke ne na ka a opere jooa ka tumu labo min be se ka a bana ban.

16Sunogobana

Bana juguman don min be soro misiw ni lew fe, walima bagan werew, wa fana a bana be jensen dimogo fe min be wele ko den walima len. A bana ka ca wulakononaw la Farafinna mara caman na, kerengerennena la jisigidaw la walima dimogo torogoro la.

16.1 A taamasijew:

- Farigan basigilen, ani ka genegenew funu, kamaw ni worow koro. O funu be se ka to senna kalo caman walima san caman.
- Ni a bana juguyara, a be se ka mogo hakili cawucawu doni, ka fari basibasi, ka sunogo bila a tigi la tile fe, ani ka fari juguyugu. Ni a bana suguya fen o fen ma furake, a be a tigi faga.

Ni aw sigara ko bana in be mogo min na, aw be taa ni a ye dogogoro la jooa walasa a ka kon ka furake. Dogogoro be siramani pikiri ke a tigi la (aw ye gafe ne [395](#) laje).

17Sayi neremuguma

Bipedimi juguman suguya do don (aw ye gafe ne [183](#) laje) min be soro banakisew jensenni fe soso fe, tuma dow la wulakononaw la, warabilen be yoro minnu na. A bana ye fiyenbana ye min be mogo caman mine jogon fe sigida kelen na. waati dow la, a bana be damine i n'a fo bipedimi yere, nka banabagato nu be ci, a be fokon joli be fokon min na (aw ye fokon yoro laje), ka geleya ni kirinni bila a tigi la. Sayi neremuguma be a banabagato tilance bee faga barisa fura te a la.

Ni nin sayi fiyenbana daminena, aw be aw jija ka jamana ka keneyabaarakelaw ladonniya jooa, yoro la min ka surun aw la. Aw be a bana kunbenni feere boloda **ni sayi neremuguma boloci ye.**